

Objectconstantie: de theorie van de normale ontwikkeling

door W. Matthys

Inleiding

Op Vosseveld worden 18 kinderen met uitgesproken emotionele, leer- en gedragsstoornissen langdurig residentieel behandeld. Vele van hen vertonen het klinisch beeld van de patiëntjes die Hart de Ruyter (1963) beschreven heeft bij kinderen lijdend aan een ontwikkelingspsychopathie. Hart de Ruyter noemt ze ook wel kinderen met affectieve relatiesstoornissen (1961), een term die wij verkiezen boven ontwikkelingspsychopathie, niet alleen omdat deze minder beladen is, maar ook omdat verwezen wordt naar de kern van de psychopathologie van deze kinderen, namelijk het onvermogen om langerdurende positieve affectieve relaties te hebben.

De voorgeschiedenis van vele op Vosseveld behandelde kinderen wordt gekenmerkt door wisselingen in de ouders/opvoeders ten gevolge van echtscheiding, uithuisplaatsing, mislukte adoptie, overlijden of mislukte pleeggezinplaatsing. Daarnaast is er vaak sprake van een pedagogische en affectieve verwaarlozing gedurende de eerste levensjaren, onder andere verband houdend met de psychopathologie van de ouders, die kan bestaan uit chronische psychosen, uitgesproken depressies soms leidend tot suïcide, karakterneurosen maar vooral ernstige persoonlijkheidsstoornissen. Mede ten gevolge van de psycho-traumata die zich voordeden gedurende de eerste levensjaren hebben de stoornissen van de patiëntjes steeds preoedipale wortels. Vanuit het oogpunt van de objectrelaties bekeken, is er altijd sprake van een verstoord verlopen separatie-individuatieproces. In tegenstelling tot wat normaal gezien wordt, resulteert dit bij de patiëntjes niet in het verwerven van het vermogen tot object- en zelfconstantie. De jonge kleuter van 36 maanden die over dit vermogen wel beschikt, is niet

Schrijver is als beleidspsychiater werkzaam in Vosseveld, Soest, onderafdeling van de Kliniek voor Kinder- en Jeugdpsychiatrie van het Academisch Ziekenhuis Utrecht (Hoofd: prof. dr. H. van Engeland).

meer afhankelijk van de lijfelijke aanwezigheid van de steunende, hulpgevende en liefhebbende ouder, maar beschikt constant over het geïnternaliseerde, overwegend positieve beeld van de ouder en van zichzelf. Daardoor kan hij zich in afwezigheid van de ouder(s) toevertrouwen aan de zorg en opvoeding van hem minder bekende en vertrouwde volwassenen. Omdat de jonge kleuter zich in voldoende mate gescheiden beleeft van de ander is hij in staat respect op te brengen voor de individualiteit van leeftijdgenootjes waardoor samenspelen mogelijk wordt. De op Vosseveld behandelde patiëntjes zijn daartoe niet in staat; op alle levensgebieden zijn ze vastgelopen: thuis, in de buurt, op de club en op school.

Hart de Ruyter heeft de residentiële behandeling van kinderen met affectieve relatiestoornissen beschreven waarbij hij in belangrijke mate uitging van theoretische gezichtspunten over de ontwikkeling van de objectrelaties. Sinds zijn publikaties (1961, 1963) werd de theorie van de vroege objectrelatievorming verder uitgewerkt. Vooral de door Mahler en haar medewerkers (1968, 1975) ontwikkelde theorie van het separatie-individuatieproces heeft veel invloed gehad op het klinische denken over preoedipale stoornissen. Het begrip objectconstantie neemt bij Mahler en anderen (o.a. Kernberg, Rinsley, Masterson) een sleutelpositie in. Bij het uitwerken van een behandelingsopzet voor kinderen bij wie de psychopathologie in belangrijke mate bepaald wordt door preoedipale stoornissen, leek ons het begrip objectconstantie van wezenlijk belang. Het viel echter op dat het begrip in de literatuur niet altijd eenduidig gebruikt wordt. Zo zijn er grote verschillen met betrekking tot het tijdstip waarop geacht wordt dat objectconstantie bereikt wordt, variërend van 6 tot 36 maanden, al naar gelang van de gehanteerde criteria en de definiëring van het begrip. Ook is het niet altijd duidelijk wanneer men onder het begrip een vermogen verstaat dan wel een fase.

Twee artikelen zullen aan objectconstantie gewijd worden. In het eerste pogen wij op basis van een literatuurstudie verheldering te brengen rondom het concept waarbij het beschreven wordt vanuit het oogpunt van de normale ontwikkeling. In het tweede artikel zal ingegaan worden op de klinisch-therapeutische relevantie van het begrip; in het bijzonder zal de residentieel psychiatrische behandeling van gedragsgestoorde kinderen beschreven worden voor zoverre opgezet vanuit de theorie van objectconstantie.

Objectrelaties en objectrepresentaties

Hoewel de invalshoek van de objectrelaties niet tot de zes bekende gezichtspunten van de psychoanalytische theorie behoort (het topografische, genetische, structurele, dynamische, economische en adaptieve gezichtspunt) heeft het toch vanaf de aanvang van de theorievorming een belangrijke impliciete plaats ingenomen. Terwijl in het

psychoanalytisch georiënteerde klinische denken objectrelaties ruim aandacht krijgen (bijv. in de overdracht), werd de theorievorming van de ontogenie van de vroege objectrelaties gedurende lange tijd relatief verwaarloosd. Gedo en Goldberg (1973) wijten dit aan Freuds teleurstellingen in het werken met patiënten met een 'narcistische neurose', in tegenstelling tot zijn succes met patiënten met een 'overdrachtsneurose', en het zich vervolgens therapeutisch afwenden van deze groep. Getuige van deze verwaarlozing is de verwarring rondom het begrip object. Sandler en Rosenblatt (1962) stellen voor onder object de innerlijke voorstelling van de zintuiglijk waarneembare persoon te verstaan. Object en objectrepresentatie worden dan als synoniemen gebruikt voor de geïnternaliseerde voorstellingen van de belangrijke personen uit verleden en heden. Vaak echter wordt onder object de 'reële persoon' verstaan. Soms wordt een poging gedaan om onduidelijkheid te voorkomen door onderscheid te maken tussen het externe object, dit is de 'reële persoon', en het interne object, dit is de voorstelling van die 'reële' persoon. We geven er de voorkeur aan om, in navolging van Sandler en Rosenblatt, het begrip object te gebruiken in de zin van objectrepresentatie. Bij de beschrijving van uiterlijk waarneembare interacties tussen personen worden deze dan niet als objecten benoemd. Volgens deze begripshantering wordt een kind bijvoorbeeld niet door een object opgevoed, maar door zijn moeder en vader of door een verzorg(st)er. Van deze belangrijke volwassenen gaat het kind zich in de loop der jaren steeds meer genuanceerde voorstellingen vormen, de zogenaamde objectrepresentaties, die deel uitmaken van de beleavingswereld van het kind. Met Dare en Holder (1981) die zich baseren op het theoretische kader van Sandler en Rosenblatt, kan men onder objectrelaties de intrapsychische voorstellingen verstaan van de interacties en de relaties tussen het subject en de (belangrijke) personen uit zijn omgeving tegen de achtergrond van een steeds wisselende gemoedstoestand. De zelfrepresentatie wordt gevormd door de intrapsychische voorstelling die de persoon heeft van zichzelf, bestaande uit een on-, voor- en bewust gedeelte. Tot die zelfrepresentatie behoren de voorstelling van het eigen lichaam, de persoonseigenschappen zoals de begaafdheden, beperkingen en eigenaardigheden, het kenmerkende gedrag en de gemoedstoestand. De objectrepresentatie, de intrapsychische voorstelling van de ander, bestaat uit de voorstelling van de lichaamsverschijning van de ander, zijn persoonseigenschappen, typerend gedrag en zijn gemoedstoestand. Op dit innerlijke toneel, binnen deze voorstellingswereld spelen zich interacties af tegen de achtergrond van een steeds wisselend gevoelsklimaat, zoals een gevoel van blijdschap, teleurstelling, woede of tevredenheid.

De eerste psychoanalytische publikaties over objectconstantie (Hartmann, A. Freud, Spitz)

In 1952 introduceert Hartmann tijdens een psychoanalytisch congres te Amsterdam (met als thema: 'The mutual influences on the development of Ego and Id') het begrip objectconstantie in analytische zin. De term was reeds bekend uit de algemene psychologie, alwaar de 'constantie' van het object (in dit geval: voorwerp) slaat op het bewaren van de wezenskenmerken van het voorwerp, ondanks veranderingen in de omgeving of wisselingen in de waarneming van het voorwerp (Werner, 1957; Harris en Van Geert, 1979). Daarnaast had Piaget (1937) binnen zijn cognitieve theorie de term objectpermanentie ingevoerd. Op de betekenis ervan voor het begrip objectconstantie in analytische zin wordt in de volgende paragraaf ingegaan. Hartmann (1952) gaf aan het begrip objectconstantie binnen de psychoanalytische theorie een eigen inhoud. Hij plaatst het begrip in de context van de gerichtheid van de baby op de bevrediging van zijn behoeften. Aanvankelijk bestaat de moeder in de voorstellingswereld van de baby slechts dan wanneer zijn behoeften bevredigd worden, zo stelt Hartmann het zich voor. De weg is lang, zo schetst hij het nog heel globaal in 1952, die leidt tot dat type van objectrelaties die niet meer louter behoeftebevredigend zijn, maar de eigenschap van objectconstantie in zich houden. Hartmann vermoedt dat deze ontwikkeling in verband staat met het vermogen om libidineuze en agressieve energie te neutraliseren. Met andere woorden hij betreft bij deze ontwikkeling de bepalende invloed van het driftleven op de vorming van de objectrelaties van het zeer jonge kind.

Ook A. Freud (1952) onderstreepte op hetzelfde congres het belang van het driftleven bij de baby gedurende de eerste levensmaanden. Samengevat was haar visie de volgende. Het functioneren van de baby wordt zo bepaald door de bevrediging van zijn behoeften aan voeding en verzorging, dat hij maar een ding eist, namelijk onmiddellijke bevrediging. Wanneer de moeder die behoefte niet meteen bevredigt, aanvaardt de baby de bevrediging gegeven door een andere verzorgster. Volgens Anna Freud moet de sterke druk uitgaande van de vitale behoeften afnemen, alvorens het kind zich blijvend kan richten op de moeder, dus ook wanneer zij deze behoeften niet bevredigt. Vanuit haar observaties van baby's vermoedde Anna Freud, dat deze behoeftebevredigende fase in de objectrelaties tot ongeveer 5 maanden duurt. Daarna wordt een moeder niet meer louter op haar behoeftebevredigende eigenschappen gewaardeerd. De baby gaat langzamerhand de hem omringende personen van elkaar onderscheiden en een 'personal attachment' tot de moeder ontwikkelen. Binnen deze persoonlijke relatie is het nu mogelijk variaties aan te brengen in de bevrediging, door deze bijvoorbeeld uit te stellen. Separaties van de moeder brengen nu ook angst mee. Als de separatie te lang duurt, geeft de baby zijn hechting aan de moeder op en aanvaardt de behoeftebevrediging door

een ander gegeven. Pas na 24 maanden is het voor het kind mogelijk gedurende langere tijd de hechting aan de afwezige moeder vast te houden. Tot zover Anna Freud in 1952.

Deze gedachten worden door haar verder uitgewerkt tot de ontwikkelingslijn van de objectrelaties (1965). Op deze lijn van afhankelijkheid naar emotioneel zelfvertrouwen en volwassen objectrelaties wordt de ontwikkeling ingedeeld in verschillende fasen. De fase van objectconstantie wordt voorafgegaan door de behoeftebevredigende fase en gevolgd door de ambivalente fase tijdens welke het kind een relatie tot de moeder onderhoudt die kenmerkend is voor het anaal-sadistisch stadium van de driftontwikkeling. De 'constancy' van de 'object constancy' slaat bij Anna Freud op het feit dat het zich richten van de baby op de moeder relatief autonoom geworden is tegenover de 'need state' of de bevrediging van de behoeften. Overigens, onder 'moeder' verstaan wij in dit artikel niet zozeer de biologische moeder dan wel de centrale verzorg(st)er(s).

Daar waar Hartmann en Anna Freud vooral de bepalende invloed beschrijven van het tirannieke driftleven op de wijze waarop de baby zich richt op zijn omgeving, wijst Spitz (1965) op de rol van het geheugen bij de vorming van de objectrepresentaties. Hij stelt zich voor dat het rond de achtste maand voor de baby mogelijk moet zijn de verschillende beelden, die hij van de moeder heeft, afkomstig van verschillende ervaringen met haar (bijvoorbeeld de moeder die de baby voedt, de luierschoont, de baby op schoot heeft) te versmelten tot één beeld en dit dank zij de toegenomen geheugenfunctie en de groei in het integratieve vermogen van het ego. Spitz veronderstelt dat verschillende geheugensporen van het preobject (dit is de intrapsychische voorstelling van de moeder uit de behoeftebevredigende fase) op hun gelijkenissen worden herkend en tot een object versmolten. Bij deze versmelting van deze verschillende voorstellingen van de moeder dient men echter de verschillende kwaliteiten of gevoelskleuren van het beeld te betrekken, globaal aan te duiden als het beeld van de 'goede' en het beeld van de 'slechte' moeder. Het beeld van de goede, behoeftebevredigende moeder wordt langzamerhand versmolten met het beeld van de slechte, niet bevredigende of afwezige moeder. In andere bewoordingen de libidineus bezette objectrepresentaties worden versmolten met de agressief bezette objectrepresentaties. In zijn terminologie is de versmelting van het goede en het slechte preobject uit de behoeftebevredigende fase essentieel voor de vorming van het echte object, het 'love object', het object uit de fase van de objectconstantie in de zin van Anna Freud.

De cognitieve voorwaarden voor het verwerven van objectconstantie (Fraiberg, S. Bell)

Bovengenoemde gedachten over de objectrepresentaties van de moe-

der bij de baby hadden nog in belangrijke mate een speculatief karakter. Fraiberg (1969) heeft ons wat meer vaste grond onder de voeten gegeven door de bevindingen van Piaget te betrekken bij de theorievorming van de ontwikkeling van het vermogen tot objectconstantie. Volgens Anna Freud kan de baby van 6-8 maanden, de leeftijd waarop in haar terminologie de fase van objectconstantie begint, intrapsychische voorstellingen vormen. Getuige van het bestaan van deze voorstellingen is de 8-maandangst zoals Spitz deze beschreven heeft. Het waargenomen gezicht van de vreemde persoon wordt vergeleken met de geheugen-sporen (de intrapsychische voorstelling) van de moederwaarneming van het vreemde gezicht. De baby schrikt van het niet overeenstemmen van beide gezichten en wordt angstig. Het beeld van de moeder is nog zo instabiel, dat het niet vastgehouden kan worden, maar verdwijnt. In de beleving van het kind is de moeder er niet meer, althans, zo stellen wij het ons als volwassenen voor. Fraiberg maakt, in de lijn van Piaget, het onderscheid tussen 'recognition memory' en 'evocative memory'. Het oproepen van het intrapsychische beeld van de niet-aanwezige moeder door het waarnemen van een vreemd gezicht, is een vorm van recognition memory. Evocative memory daarentegen houdt het vermogen in het beeld van de moeder op te roepen zonder dat een stimulus, hetzij een waarneming, hetzij een innerlijke behoefte zoals honger, het beeld oproept. Het verworven hebben van evocative memory houdt in dat het beeld constant beschikbaar is voor het kind. Daartoe is het echter pas met 18 maanden in staat, leeftijd waarop het vermogen tot symboolvorming zich begint te ontwikkelen. Piaget (1937) heeft de lange weg die het kind moet afleggen om autonoom intrapsychische voorstellingen op te roepen onderzocht in experimenten waarbij kinderen voorwerpen die verborgen werden, moeten zoeken. In deze experimenten wordt voor het kind vertrouwd speelgoed in stijgende moeilijkheidsgraad verborgen. Vóór 18 maanden gaat het kind pas op zoek naar het voorwerp als er tekenen zijn die erop wijzen dat het ergens verborgen is. Het kind moet het voorwerp hebben zien verdwijnen achter het scherm om het er te zoeken. Voor anderhalf jaar kunnen kinderen zich niet voorstellen dat het voorwerp wat zij zagen verdwijnen achter scherm A zich een poos later achter scherm B bevindt, waarachter het verplaatst werd zonder dat het kind dit zag. Vanaf 18 maanden houdt het kind er rekening mee dat het verplaatst werd. Als hij het niet achter scherm A vindt, zoekt hij het achter scherm B. Het beeld van het voorwerp is in zijn geheugen blijven hangen, is los komen te staan van de context waarin het zich bevond, namelijk de verdwijning achter scherm A. Het beeld van het voorwerp is autonoom geworden van de waarneming en de handelingen met het voorwerp. Pas nu kan men van intrapsychische voorstellingen spreken, zo meent Piaget. Het object is los komen te staan van de sensori-motorische context, het stadium van objectpermanentie werd bereikt. Met 18 maanden is het kind in staat tot het vormen van symbolen, met andere

woorden tekenen die verwijzen naar een andere dan de direct waarneembare werkelijkheid. Dit blijkt onder andere uit het vermogen tot uitgestelde imitatie, tot rollen- en fantasiespel, evenals uit de vrij plotse toename van de woordenschat vanaf deze leeftijd.

In parenthesis zij vermeld dat op de visie als zou het kind pas met 18 maanden autonoom van de waarneming intrapsychische voorstellingen vormen nogal wat kritiek wordt uitgeoefend. Zo meent Meltzof (1981) dat zelfs neonati reeds tot imitatiegedrag in staat zijn, waaruit hij afleidt dat 'the ability to act on the basis of abstract representations and descriptions of perceptually absent events needs to be considered as a starting point of infant development, not its termination'. Mocht dit gezichtspunt bevestigd worden door andere onderzoeken dan zou de theorievorming van de innerlijke voorstellingswereld van de baby wel drastisch herzien moeten worden.

Wat betekent dit alles nu met betrekking tot de moeder, vraagt Fraiberg zich af? Want deze hele ontwikkeling die Piaget beschrijft, slaat op voorwerpen. De moeder kan toch voor de beleving van het kind niet gelijkgesteld worden met voorwerpen! In het leven van het kind neemt zij een centrale plaats in, zij bevredigt vitale en psychologisch-basale behoeften en verschijnt in beeld uitgerekend op momenten van verhoogde alertheid. Toch kan Fraiberg zich moeilijk voorstellen dat zich hier totaal andere psychische processen afspelen. Zij veronderstelt dat dezelfde 'operations' plaatsvinden, maar dat de verschillende stadia eerder bereikt worden, hetgeen zou inhouden dat het kind tot evocative memory met betrekking tot personen reeds voor 18 maanden in staat zou zijn.

Dat nu werd experimenteel ook aangetoond. S. Bell (1970) publiceert een jaarna Fraibergeen artikel in *Child Development* waarin zij verslag doet van een onderzoek naar het verband tussen wat zij person permanence noemt (d.i. permanentie of constantie m.b.t. personen), object permanence (d.i. permanentie of constantie m.b.t. voorwerpen) en de kwaliteit van de moeder-kindhechting (attachment), zoals door Bowlby beschreven (1969). Het onderzoek bestaat uit experimenten zoals Piaget en Bowlby die opgezet hebben in hun onderzoeken van respectievelijk de objectpermanentie en het hechtingsgedrag. Haar conclusies zijn de volgende:

1. Baby's ontwikkelen over het algemeen sneller het vermogen tot person permanence dan tot object permanence en dit ook vroeger dan Piaget vermoedde (in de loop van de eerste helft van het tweede levensjaar).
2. De individuele verschillen in het bereiken van het vermogen tot person permanence houden verband met de kwaliteit van het hechtingsgedrag. Een goed ontwikkeld hechtingsgedrag brengt mee dat person permanence eerder bereikt wordt dan object permanence. Maar ook ontwikkelen kinderen met een minder veilige hechting eerst object permanence, pas daarna person permanence.

3. Het vermogen tot person permanence bevordert de ontwikkeling van het vermogen tot object permanence.

S. Bell interpreteert deze resultaten als volgt: dezelfde omgevingsfactoren die het hechtingsgedrag in gunstige zin beïnvloeden, doen dit ook met betrekking tot person permanence. Onder omgevingsfactoren kan de kwaliteit van de moeder-kindinteracties gerekend worden. Daarom werd de 'maternal attitude' van de betreffende moeders onderzocht. Er bleek een verband te bestaan tussen de positieve houding van de moeder tegenover het kind (deze houding uitte zich door het vaak naar buiten gaan met de baby, het vermijden van zelfs zeer korte separaties, het vooral ingaan op het positief te waarderen gedrag, het nooit laten zien van afwijzing, etc.), een goed ontwikkeld hechtingsgedrag van het kind en het vroeg tot ontwikkeling komen van het vermogen tot person permanence.

Bovengenoemde hypothesen en bevindingen van A. Freud, Spitz, Fraiberg en S. Bell zou men als volgt kunnen samenvatten. De baby begint reeds vroeg (6 maanden) intrapsychische voorstellingen te vormen van de moeder. Alhoewel de gerichtheid op de moeder langzamerhand los komt te staan van de behoeftebevrediging, kunnen de intrapsychische voorstellingen nog niet autonoom oproepen worden. Het oproepen is nog afhankelijk van een prikkel van buitenaf, bijvoorbeeld de werkelijke verschijning van de moeder, of het zien van een vreemd gezicht, of van binnenuit, bijvoorbeeld het opkomen van hongergevoel. Gedurende het eerste levensjaar is de baby in staat tot het herkennen (recognition memory), niet tot het autonoom oproepen van het in het geheugen opgeslagen beeld (evocative memory). Dit wordt pas mogelijk in de loop van het tweede levensjaar, waarbij de voorstellingen van belangrijke personen in het leven van het kind, zoals de moeder en de andere gezinsleden, sneller oproepen kunnen worden dan de voorstellingen van voorwerpen. De kwaliteit van de moeder-kindrelatie beïnvloedt de ontwikkeling van het autonoom oproepen van de intrapsychische voorstelling van de moeder.

De lange weg die leidt tot het bereiken van objectconstantie zoals beschreven door Mahler en McDevitt

Toen Hartmann de term voor het eerst gebruikte had hij het over een lange weg die het kind moet afleggen om objectrelaties te ontwikkelen welke niet meer de kenmerken van louter behoeftebevrediging maar van objectconstantie hebben. Dat deze weg inderdaad lang is, blijkt uit de beschrijving die McDevitt (1975) ervan geeft, uitgaande van zijn observaties van kinderen van 5 tot 36 maanden, die met hun moeder in een separatie-experiment betrokken worden. McDevitt, een medewerker van Mahler, plaatst de ontwikkeling van objectconstantie tegen de achtergrond van het separatie-individuatieproces van het jonge kind. De criteria die hij omschrijft met betrekking tot objectconstantie

houden dan ook verband met het hele separatie-individuatieproces. Het bereiken van objectconstantie gebeurt pas in een veel later stadium dan dat volgens A. Freud het geval is, omdat een andere definiëring gehanteerd wordt. Wel wordt gebruik gemaakt van de door Hartmann, A. Freud, Spitz en Fraiberg opgedane kennis. McDevitt en Mahler (1980) kijken echter anders tegen de mate van stabiliteit van de objectpresentatie aan. S. Bell kon aantonen dat person permanence eerder bereikt wordt dan object permanence. Maar is de stabiliteit van de voorstelling van de personen wel even zo groot als die van een voorwerp? De voorstellingen van de moeder zijn onderhevig aan heftige libidineuze en agressieve strevingen en, het spreekt vanzelf, in veel sterkere mate dan dat het geval is bij voorwerpen. Precies daarom is volgens Mahler en McDevitt de weg zo lang die leidt tot *stabiele* intrapsychische voorstellingen van de belangrijke personen uit de omgeving van het kind.

McDevitt heeft kinderen van 5 tot 36 maanden en hun moeder geobserveerd bij passieve en actieve separatie, bij het verlaten worden en het zelf verlaten van moeder. Geobserveerd werd hun gedrag bij de separatie, gedurende de periode van gescheiden zijn en bij de terugkeer van de moeder. McDevitt beschrijft objectconstantie tegen de achtergrond van het separatie-individuatieproces, dit is het proces waarbij het kind de bereidheid ontwikkelt om onafhankelijk en gescheiden van moeder te functioneren en dit als prettig beleeft. Hij gebruikt als criterium voor de ontwikkeling van objectconstantie de reacties van het kind bij de separatie. Relativerend stelt hij dat dit niet het enig mogelijke criterium is en dat hij zich beperkt heeft tot een beschrijving van een ontwikkeling van objectconstantie bij kinderen van 5 tot 36 maanden, hoewel deze ontwikkeling zich waarschijnlijk verder voortzet.

Laten we nu de vier subfasen van het separatie-individuatieproces (Mahler, Pine, Bergman, 1975) bekijken vanuit de ontwikkeling van en tot objectconstantie. Het separatie-individuatieproces volgt op de zogenaamde autistische fase (0 tot 2 maanden) en de symbiotische fase ($\pm$ 2 tot 5 maanden); tijdens de symbiotische fase beleeft de baby zich nog als ongescheiden van de moeder.

Gedurende de eerste subfase van het separatie-individuatieproces, de differentiatiefase ($\pm$ 5 tot 9 maanden), ontwikkelt zich de 'libidinal attachment' of specifieke relatie tot moeder. Wanneer moeder de kamer verlaat, wordt zij niet meteen vergeten. De baby houdt de deur in de gaten waardoor zij verdwenen is. Hij kijkt uit naar haar terugkomst. Als moeder opnieuw verschijnt, wordt ze meteen herkend. Als de moeder echter langere tijd afwezig is, wordt ze vergeten. Wanneer nu vitale behoeften opkomen, lijkt het of het beeld van moeder opnieuw opgeroepen wordt, echter slechts zo kortstondig dat het voor het kind nauwelijks een steun of troost is. Fraiberg veronderstelt dat net zoals de baby afhankelijk is van de visuele stimulus, namelijk het hebben zien

verdwijnen van het voorwerp om te beseffen dat het voorwerp er toch is, hij ook afhankelijk is van opkomende behoeften, interne stimuli, om het beeld van moeder even op te roepen. Wanneer nu de behoeften door een ander dan moeder bevredigd worden, lijkt uit het gedrag van de baby alsof hij moeder toch mist, hij vertoont tekenen van 'distress', bijvoorbeeld verdrietig kijken.

Moeder is geen preobject meer wat zomaar vervangen kan worden, maar een 'love object' in de zin van Spitz. De fase van objectconstantie in de zin van A. Freud werd bereikt. Het kind is nu echter in extreme mate afhankelijk van de liefelijke aanwezigheid van moeder. Het kan lange separaties niet aan, omdat het beeld van moeder te instabiel is om het kind in voldoende mate te ondersteunen. De baby is zeer gevoelig voor angst voor vreemden en separatieangst. Het vermogen van recognition memory heeft zich ontwikkeld, van evocative memory echter nog niet.

In de 'practicing subphase' (± 10 tot 16 maanden) realiseert de peuter zich meer het verband tussen zijn 'distress' en de afwezigheid van moeder. Het kind houdt rekening met het verlaten worden en tracht moeder actief bij zich te houden. Wanneer hij echter toch verlaten wordt, zoekt hij haar op, waartoe hij, gezien zijn toegenomen motorische vaardigheden, in staat is. Omdat het beeld van de moeder langer blijft hangen en vandaar meer ondersteunend werkt, kan het kind langere separaties aan. Ook de angst voor vreemden vermindert.

Rond 18 maanden is het kind tot symboolvorming in staat, beelden komen los te staan van de sensori-motorische context, het zijn tekenen die verwijzen naar personen of voorwerpen die te plaatsen zijn in de zintuiglijk waarneembare werkelijkheid. Getuige hiervan zijn de uitgestelde imitatie, het symbolische spel (bijv. spelen met de pop) en de vrij plotse, snelle ontwikkeling van de taal. De innerlijke wereld ontplooit zich, het leven speelt zich niet meer hoofdzakelijk binnen de zintuiglijk waarneembare actualiteit af. De peuter is tot evocative memory in staat.

Gedurende de 'rapprochement subphase' (± 18 tot 24 maanden) wordt het volgende gezien: het kind is opnieuw erg afhankelijk van de aanwezigheid van moeder, hij is sterk op haar betrokken, het lijkt erop dat hij zich eenzaam voelt, er is een neiging tot gedeprimeerde stemming, het kind laat opnieuw meer angst zien bij scheiding. Dit gedrag wordt verklaard vanuit de belangrijke ontwikkeling die zich op cognitief gebied heeft voltrokken. Omdat de peuter tot evocative memory in staat is, omdat het beeld van moeder in haar afwezigheid kan worden opgeroepen, wordt ook het gescheiden zijn van haar duidelijker beleefd. Maar ook gedachten en gevoelens zijn niet meer aan een concrete situatie gebonden, ze blijven er los van bestaan, waardoor conflicten die zich hebben voorgedaan met moeder blijven hangen. Positieve naast negatieve ervaringen komen duidelijker naast elkaar te staan, waardoor ambivalentie in sterkere mate kan beleefd worden dan dat

voorheen het geval was (Parens, 1979). De peuter blijft moeder nog als zeer machtig beleven, maar ook beleeft hij haar nu duidelijker als gescheiden van zichzelf, vandaar dat gevoelens van machteloosheid en daaruit voortvloeiende moedeloosheid meer op de voorgrond staan. Krenkend is het ook te ervaren voor de peuter, dat niet alles om hem draait, dat hij niet het centrum van de wereld vormt, dat niet alles wat om hem heen gebeurt het resultaat is van zijn handelingen. Dit leert hij beseffen, omdat hij door de cognitieve rijping tot objectivatie in staat is, dit is tot een losmaking van voorwerpen en personen uit de sensorimotorische context. Voorwerpen en personen staan nu los van zijn handelingen met ze. Kortom, zijn wereld is minder egocentrisch dan vroeger, gebeurtenissen voltrekken zich onafhankelijk van hemzelf. Dit alles brengt sterke gevoelens van onmacht mee, de depressieve gevoelens houden verband met het opgeven van de almachtsillusie.

De verschillende delen van de representaties, de goede en de slechte, zijn nog onvoldoende stevig in elkaar vervlochten. Als afweermecanisme wordt in deze fase *splitting* (*splijting*) gebruikt, waarbij de beelden van de goede en de slechte moeder volkomen gescheiden worden van elkaar. Bij afwezigheid van de moeder kan het gebeuren dat de woede op de slechte moeder, de moeder die de peuter verlaten heeft, gericht wordt op haar vervangster, ter bescherming van het beeld van de goede moeder. Soms lukt het niet het beeld van de goede moeder te beschermen tegen dat van de slechte moeder, het beeld van de slechte moeder krijgt dan de overhand. Verondersteld wordt dat het beeld niet vastgehouden kan worden, het is nog onvoldoende stabiel aanwezig, het gaat verloren, er is geen moeder meer. Daarom is objectconstantie in deze fase nog niet ten volle bereikt. Het vasthouden en oproepen van het beeld van moeder is nog niet helemaal autonoom geworden en is nog afhankelijk van stemmingen en frustrerende ervaringen zoals separaties. De kwaliteit en de stevigheid van de representatie van de moeder is nog afhankelijk van haar lieflijke aanwezigheid. Vandaar het dwingende, op de andere beslag leggende gedrag. De versmelting van een goede en slechte objectrepresentatie tot een stevige, overwegend positief gekleurde representatie heeft zich nog niet helemaal voltrokken. Dit is wel het geval in de loop van de vierde subfase (± 24 tot 36 maanden)' de fase van de 'object constancy and the beginning of individuation'. Bij de versmelting van de twee tegengestelde beelden overweegt de voorstelling van de goede moeder over die van de slechte moeder. Daardoor kan het kind beter ambivalentie verdragen, maar ook kan het makkelijker frustraties aan, zoals het niet meteen bevredigd worden, het gecorrigeerd worden, het verlaten worden. De intrapsychische voorstelling is nu autonoom geworden van conflicten. *Splitting* is niet meer nodig ter bescherming van het beeld van de goede moeder, deze heeft immers de overhand over het beeld van de slechte moeder. In de representatie zijn beide aspecten opgenomen en stevig geïntegreerd. Omdat het beeld van de goede moeder thans intrapsy-

chisch beschikbaar geworden is, kan het de functie van troost en steun vervullen, daar waar vroeger de moeder lijfelijk aanwezig en beschikbaar moest zijn om te troosten en te steunen. Het kind is in staat los van de moeder te functioneren en dit als prettig te beleven, hoewel de omgeving hem nog vertrouwd moet zijn. Tegelijk ligt de weg open voor rijpere objectrelaties. Er wordt minder eisend, dwingend, zich vastklampend gedrag gezien en meer en meer gedrag waaruit vertrouwen blijkt. Het kind brengt langzamerhand respect op voor de gevoelens en de belangen van de anderen. Het wordt mogelijk voor het kind om samen te spelen en te delen, op de ander betrokken te zijn, iets weg te geven, offers te brengen. Dit alles echter is nog slechts in beperkte mate mogelijk. Zeer veel moet nog verder ontwikkeld worden. Mahler noemt deze fase dan ook 'open ended'.

Over de verdere ontwikkeling van objectconstantie na 36 maanden werd nauwelijks geschreven. Alvorens hierop in te gaan is het nodig stil te staan bij de vraag of objectconstantie een fase is te situeren op de ontwikkelingslijn van de objectrelaties, dan wel een vermogen om objectrepresentaties te vormen met bepaalde kenmerken.

Objectconstantie: een fase en een vermogen

In beide betekenissen wordt het begrip in de literatuur gebruikt. Ons inziens is dit ook terecht, hoewel het de duidelijkheid ten goede zou komen als aangegeven zou worden of men er het vermogen dan wel de fase onder verstaat. Wat is nu het verband tussen objectconstantie als vermogen en als fase?

Het ego beschikt over het vermogen om op basis van een aantal functies, zoals waarneming en geheugen, voorstellingen te vormen van anderen (objectrepresentaties) en zichzelf (zelfrepresentaties) die bepaalde kenmerken vertonen en die onder bepaalde condities oproepen kunnen worden. Deze kenmerken kunnen vanuit drie invalshoeken beschreven worden: de mate waarin de representaties van de objecten gescheiden zijn van de representaties van het zelf (de differentiatie), de mate waarin de representaties gevormd worden door beelden met een verschillende gevoelskleur (de ambivalentie), de mate van stevige vervlechting van de verschillende aspecten van de representaties (de integratie). Met betrekking tot de condities waaronder de voorstellingen oproepen worden, zagen we dat een ontwikkeling te zien is in toename van autonomie tegenover zintuigprikkel en driftimpulsen. Al naar gelang van de kenmerken van de object- en zelfrepresentaties hebben deze een bepaald ontwikkelingsniveau, waardoor het subject in staat is bepaalde belevingen te hebben en een bepaald gedrag te vertonen. Zowel de aard van de representaties, de belevingen als het gedrag ontwikkelen zich op een dusdanige, min of meer voorspelbare wijze, dat deze ontwikkeling in fasen op te delen is.

Vullen we dit nu concreet in, gebruikmakend van de bijdragen op dit

gebied geleverd door Anna Freud, Spitz, Fraiberg en Mahler. De baby vormt gedurende de tweede helft van het eerste levensjaar representaties van hem meest vertrouwde personen; in deze representaties worden langzamerhand zowel de goede als de slechte aspecten opgenomen. Deze voorstellingen zijn van die aard dat bekende van onbekende personen onderscheiden kunnen worden (angst bij het zien van vreemden). De relatie van de baby met moeder is niet meer louter behoeftebevredigend, maar heeft een persoonlijk karakter. Deze fase wordt, vanuit de invalshoek van de objectrelaties bekeken, door Anna Freud de fase van objectconstantie genoemd, omdat de gerichtheid op de moeder (relatief) autonoom geworden is van de driftbevrediging. De representaties kunnen echter gedurende de tweede helft van het eerste levensjaar nog niet autonoom opgeroepen worden, daarvoor zijn nog prikkels van buitenaf (het zien weggaan of het horen van moeder) of van binnen (hongergevoel) nodig. De baby van 1 jaar beschikt nog niet constant over de innerlijke voorstelling van de meest vertrouwde personen uit de omgeving. Een noodzakelijke voorwaarde hiervoor is een verder gevorderde cognitieve ontwikkeling, waardoor het jonge kind behalve over het vermogen tot recognition memory ook over het vermogen tot evocative memory beschikt. In gunstige omstandigheden is het jonge kind eerder in staat autonoom het beeld van de moeder op te roepen, dan het beeld van voorwerpen. Omdat de moeder en de representaties van haar echter veel meer dan voorwerpen onderhevig zijn aan emoties en conflicten, kan de peuter van anderhalf jaar nog niet constant beschikken over het overwegend positief gekleurde innerlijke beeld van de moeder. De cognitieve rijping maakt het mogelijk dat conflicten blijven hangen, terwijl de peuter zich in een minder egocentrische wereld van zijn onmacht bewust wordt. Pas in het derde levensjaar beschikt de jonge kleuter over het vermogen het beeld van de moeder op om het even welk moment op te roepen. In dit beeld zijn de positief en negatief beleefde aspecten van de moeder niet alleen opgenomen, maar ook voldoende stevig met elkaar vervlochten zodat splijting in een uitsluitend goed of een uitsluitend slecht beeld minder kans krijgt. Door het vermogen constant te beschikken over het overwegend steunende, liefhebbende, waarderende, troostende beeld van de vertrouwde volwassene, is de jonge kleuter in staat in de afwezigheid van moeder te functioneren en dit als prettig te beleven. Pas nu is de fase van objectconstantie in de zin van Mahler en McDevitt ten volle bereikt, een mijlpaal in de ontwikkeling van het kind omdat de kleuter thans, na een uitermate lange periode van lijfelijke afhankelijkheid van de moeder, tot een begin van zelfstandigheid in staat is.

De ontwikkeling tot het vermogen tot objectconstantie kan niet losgezien worden van het vermogen tot zelfconstantie. Hand in hand met de mogelijkheid de tegenwoordigheid te voelen van de afwezige maar liefhebbende ouder, ontwikkelt zich het vermogen om zich, gescheiden van de ander, veilig en goed te weten en te voelen.

Komen we op de vraag terug over het verband tussen vermogen en fase. Objectconstantie is het *vermogen* van het ego om objectrepresentaties te vormen van een bepaald ontwikkelingsniveau, waardoor het subject tot beleving en gedrag in staat is overeenkomstig een bepaalde *fase*. In welke zin lijkt het nu het meest verantwoord om het begrip objectconstantie in de zin van vermogen en fase te gebruiken. In de zin van Anna Freud, van Fraiberg of van Mahler? Tegen de achtergrond van de extreme biologische en psychologische kwetsbaarheid en afhankelijkheid van het menskenkind mag het als een mijlpaal beschouwd worden, dat de jonge kleuter constant beschikt over het overwegend positieve beeld van de moeder, niet meer alleen afhankelijk van haar kan functioneren, positief gekleurde relaties kan ontwikkelen met andere volwassenen, waardoor hij zich aan hun zorg en opvoeding kan toevertrouwen, terwijl hij door het toenemend besef van de scheiding tussen object en zelf ook met leeftijdgenoten langzamerhand tot samenspelen in staat is. Vanuit dit gezichtspunt lijkt het verantwoord om *het begrip als fase en als vermogen te hanteren in de zin van Mahler en McDevitt*.

Wat levert dit vermogen nu op voor het kind? Dit vermogen stelt het kind niet alleen in staat in de afwezigheid van moeder en in relatie tot minder vertrouwde volwassenen en kinderen prettig te functioneren. Ook helpt het vermogen tot objectconstantie de woede op te vangen jegens de moeder, die niet meteen ingaat op de verlangens van de kleuter, hem op zijn vingers tikt of bepaalde eisen stelt. Het momentaan negatieve beeld wordt dan opgenomen in de overwegend positieve totaalvoorstelling. Verder helpt het vermogen tot objectconstantie de kleuter bij de regulatie van zijn zo kwetsbaar self-esteem, wanneer hij teleurstellingen, krenkingen en boosheid verbonden aan de oedipale problematiek te verwerken krijgt. Voor het herstellen van zijn uit evenwicht geraakte self-esteem kan de kleuter terugvallen op het innerlijke positieve beeld van zichzelf en zijn ouder(s). Object- en zelfconstantie helpen ook de ander te erkennen als apart individu, met zijn eigen behoeften en verlangens, waardoor de jonge kleuter in het omgaan met anderen niet meer op directe behoeftebevrediging uit is maar leert te geven en te delen, een noodzakelijke voorwaarde om met in plaats van naast andere kinderen te spelen. Voor het rouwen, het doorwerken van het verlies van 'het geliefde object' is het vermogen van objectconstantie, het vermogen om zich het geliefde maar verloren object te herinneren, een noodzakelijke voorwaarde (Solnit, 1982). Solnit ziet een wisselwerking tussen het vermogen genuanceerde object- en zelfrepresentaties te vormen en andere functies, waarbij symbolisering een rol speelt, zoals het gebruik van de taal en het fantasiespel. De taalontwikkeling kan dan als afgeleid van het vermogen tot objectconstantie gezien worden, maar andersom ook de verdere ontwikkeling van objectvoorstellingen bevorderen. Tenslotte wijst hij nog op het verband tussen het vermogen tot het oproepen van genuan-

ceerde en overwegend positief gekleurde objectrepresentaties en de ontwikkeling van een autonoom en 'vriendelijk' superego.

De ontwikkeling van het vermogen tot objectconstantie na 36 maanden

Mahler zou de vierde subfase van het separatie-individuatieproces niet willen afsluiten met 36 maanden. Deze fase loopt verder door en misschien wordt het vermogen tot objectconstantie wel nooit helemaal bereikt (Mahler, 1975). Wat ze hier concreet onder verstaat, wordt door haar nauwelijks uitgewerkt. Mogelijk bedoelt ze dat voor het in stand houden van bijvoorbeeld een positief gekleurde relatie met een ander, wat inhoudt het handhaven van overwegend positieve en genuanceerde voorstellingen van de ander, het belangrijk of zelfs noodzakelijk is die andere ook regelmatig werkelijk te ontmoeten. De voorstelling die een volwassene van een ander heeft, hoeveel stabielier die ook moge zijn in vergelijking met voorstellingen die een kleuter of een lager-schoolkind vormt, blijft ook en niet in geringe mate afhankelijk van werkelijke ontmoetingen met de ander, zonder deze vervaagt de herinnering. Dat wij van uiterlijk waarneembare beelden van de ander afhankelijk blijven bij het handhaven van het innerlijk beeld, blijkt ook al uit de functies die foto's of andere afbeeldingen vervullen.

Zowel McDevitt en Mahler (1980) als Solnit (1982) wijzen op de noodzaak van onderzoek naar de verdere ontwikkeling van het vermogen tot objectconstantie na 36 maanden. Het vermogen zich steeds meer genuanceerde voorstellingen te vormen van zichzelf en de anderen ontwikkelt zich verder en bepaalt mede beleving en gedrag van het zich verder ontplooiende kind. Solnit schrijft hierover het volgende. In de lagere-schoolleeftijd is objectconstantie een belangrijke bron voor het handhaven van het self-esteem wanneer het zo op prestaties gerichte latentiekind faalt op sociaal of cognitief gebied. Voor de adolescent zou objectconstantie een bijdrage leveren tot de 'sense of wholeness', voor de jonge volwassenen tot het gevoel van identiteit. Voor jonge ouders betekent het beschikken over het vermogen tot objectconstantie het in staat zijn een overwegend positief beeld van hun kind te blijven vormen bij afwezigheid van het kind of bij het voelen van ernstige boosheid jegens of teleurstellingen over het kind. Bij het verwerken van de teleurstellingen en krenkingen van het ouder worden, speelt het beschikken over genuanceerde, rijke beelden van de anderen en van zichzelf een grote rol.

Tenslotte denken wij dat ook op het gebied van de normaliteit de verscheidenheid groot is van de mate waarin, ondanks teleurstellingen, krenkingen en verlating door de gewaardeerde of geliefde ander, volwassenen zich hem/haar kunnen voorstellen en herinneren als overwegend gewaardeerd of geliefd.

Literatuur

- Bell, S. (1970), The development of the concept of object related to infant-mother attachment, *Child Development*, 41, 291-311.
- Dare, C., en A. Holder (1981), Developmental aspects of the interaction between narcissism, self-esteem en object relations, *International Journal of Psychoanalysis*, 62, 313-337.
- Fraiberg, S. (1969), Object constancy en mental representations, *Psychoanalytic Study of the child*, 24, 9-47.
- Freud, A. (1952), The mutual influences in the development of Ego and Id, *Psychoanalytic Study of the Child*, 7, 42-50.
- Freud, A. (1965), *Normality and Pathology in Childhood*, International University Press, New York.
- Gedo, J., en A. Goldberg (1973), *Models of the Mind*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Harris, P., en P. van Geert (1972), De ontwikkeling van de perceptie, in: *Overzicht van de ontwikkelingspsychologie*, W. Koops en J. van der Werff (red.), Wolters-Noordhoff, Groningen, 91-119.
- Hart de Ruyter, Th. (1961), Affectieve relatietoornissen (ontstaan, behandeling en preventie), in: *Voordrachten over kinderpsychiatrie*, W. Bladergroen, e.a. (red.), Stenfert Kroese, Leiden, 19-29.
- Hart de Ruyter, Th. (1963), Over ontstaan en behandeling van de zogenaamde ontwikkelingspsychopathie, in: *Capita Selecta uit de kinder- en jeugdpsychiatrie*, De Haan, Zeist, 71-131.
- Hartmann, H. (1952), The mutual influences in the development of Ego and Id, in: *Essays on Ego Psychology*, Hartmann, New York, International University Press, 1964.
- Mahler, M. (1968), *On human symbiosis and the vicissitudes of individuation*, International University Press, New York.
- Mahler, M., F. Pine en A. Bergman (1975), *The psychological birth of the human infant*, Basic Books, New York.
- McDevitt, J. (1975), Separation Individuation and object constancy, *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 23, 713-742.
- McDevitt, J., en M. Mahler (1980), Object constancy, individuality and individuation, in: *The Course of Life*, I, S. Greenspan en G. Beloch (red.), NIH, New York.
- Meltzoff, A. (1981), Imitation, intermodal co-ordination and representation in early infancy, in: *Infancy and epidemiology*, G. Butterworth (red.), The Harvester Press, Witham, 85-114.
- Parens, H. (1979), Developmental Considerations of ambivalence, *Psychoanalytic Study of the Child*, 34, 385-420.
- Piaget, J. (1937), *The construction of the reality in childhood*, Basic Books, New York 1954.
- Sandler, J., en B. Rosenblatt (1962), The concept of the representational world, *Psychoanalytic Study of the Child*, 17, 128-145.
- Solnit, A. (1982), Developmental perspectives on self and object constancy, *Psychoanalytic Study of the Child*, 37, 201-218.
- Spitz, R. (1965), *The first year of life. A psychoanalytic study of normal and deviant development of object relations*, International University Press, New York.
- Werner, H. (1957), *Comparative psychology of mental development*, International University Press, New York.